

КИРИЛИЧНІ РУКОПИСНІ СЛУЖЕБНИКИ XVI ст. У ЗБІРКАХ ЛЬВОВА

Служебник – богослужбова книга, яка містить тексти літургій Йоана Золотоустого, Василя Великого та Напередосвячених дарів, вечірні, утрени та деяких інших богослужінь, а також вказівки щодо їх проведення¹. Через наявність у цій книзі хоча б однієї літургії її ще називають Літургікон, Літургіарій.

Крім Служебника, який щоденно використовується в парафіяльному та монастирському богослужінні, існує Служебник архієрейський – книга, що містить тексти літургій, які відправляє архієрей, а також на освячення антимінса і посвячення в ступені церковної та чернечої ієрархії: свічконосця, читця, співця, диякона, ієрея, архієрея, ігумена, архімандрита та інших, і вказівки щодо їх проведення. Впродовж свого існування ця книга мала й інші найменування – Архієретикон, Служебник святительський та Чиновник.

Служебник та ще одна богослужбова книга Требник² походять від грецького Євхологія (Молитовника), перші тексти молитов і служб якого беруть початок ще від апостольських часів. Авторами їх вважають й отців церкви Йоана Золотоустого († 407), Василя Великого († 379), Григорія Двоєслова († 604)³ та ін.

У Київську Русь Служебник потрапив з прийняттям християнства із Візантії за посередництвом південних слов'ян, зокрема завдяки просвітительській діяльності Кирила і Мефодія, які серед інших необхідних для богослужіння книг переклали на старослов'янську мову з грецької літургію і чини⁴. Найдавніші збережені Служебники, що були переписані в Київській Русі, датуються кінцем XII та XIII ст.⁵, походять вони з обителів Новгород та Соловцького монастиря. З території Галицько-Волинської держави найдавніший Служебник з кінця XIII ст. дійшов до нас в уривках, які були знайдені в корінцях оправ актових книг Володимиро-

Волинського земського суду XVI–XVII ст. і зберігаються тепер в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського⁶.

Дослідники давніх рукописних слов'янських Службників⁷ звертають увагу на різний набір статей в цій книзі та зміни в текстах упродовж існування. Це пов'язано з тим, що переклади надходили до нас з різних візантійських джерел, а церковні обряди та богослужіння в грецькій церкві протягом століть змінювалися. Тексти Службників набирали нових форм, у них вводилися нові чини й молитви.

Спочатку в Київській Русі переписували Службники, які відповідали Студійському уставу, що був прийнятий в XI ст. в Києво-Печерській лаврі Феодосієм Печерським. З середини XIV ст. на наших землях почав поширюватися Єрусалимський церковний устав, у зв'язку з чим виникла необхідність привести богослужіння у відповідність до цього уставу. До виправлення богослужбових книг і церковних обрядів за прийнятим Єрусалимським уставом спричинився київський митрополит Киприян, який із грецької мови переклав Службник і Требник та тексти їх пристосував до практичних потреб церкви. Завдяки йому в кінці XIV ст. був впроваджений в наше церковне богослужіння, створений у відповідності до Єрусалимського уставу – Устав церковної служби Філофея, царгородського патріарха у 1354–1355 та 1362–1376 рр.

Все нове, що виникало в Греції чи в південних та східних слов'ян, з'являлося і в наших богослужбових книгах. Крім цього, були створені нові чини і молитви, адже, на думку дослідників, багато статей в різних списках слов'янських Службників є переробкою з візантійських оригіналів, а інші в грецькому Євхології взагалі відсутні⁸.

Причиною варіантності статей в Службнику було й те, що не існувало жорсткого канону, який би регламентував склад його статей, тому нерідко переписувачі підбирали необхідний репертуар з особистих міркувань або на прохання священника чи замовника книги. Вибірковість репертуару була зумовлена ще й практичними потребами в тих чи інших текстах у залежності від функціонального призначення і місця побутування (монастир, кафедральний храм чи парафіяльна церква).

Дослідження Службників XVI ст. з львівських книгозбірень, які були переписані та побутували в церквах і монастирях західного регіону України, дає можливість прослідкувати особливості його

складу в цей період. У збірках Львова виявлено чотирнадцять рукописних кириличних Службників XVI ст., серед них вісім у зібраннях відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України⁹ та шість – у збірці рукописних книг Національного музею у Львові¹⁰.

Три Службники XVI ст. зберігаються в колекції відомого дослідника, бібліофіла Антона Степановича Петрушевича (1821–1913), який основну частину своїх рукописних кириличних книг, зібраних упродовж усього життя з території Галичини, Буковини, Закарпаття, у 1888 р. заповів товариству Народний дім у Львові, книжкове зібрання якого в 1940 р. перейшло в фонди ЛНБ¹¹. П'ять Службників відклялися в рукописній збірці Центральної василіанської бібліотеки в Львові¹², створеної на основі рукописної збірки Свято-Онуфріївського монастиря, що існував, очевидно, з XIII ст., до якого в XVIII–XX ст. влилися рукописні фонди бібліотек монастирів Львівської та Перемишльської єпархій. Після закриття в 1946 р. монастирів василіанського чину збірка надійшла до відділу рукописів ЛНБ. Із записів XVIII ст., збережених у пам'ятках, відомо, що Службник першої третини XVI ст. належав монастирю св. Онуфрія в Львові¹³, а Службник третьої чверті XVI ст. – Крехівському монастирю¹⁴.

Рукописну збірку НМЛ започаткував митрополит Андрей Шептицький. Він у 1905 р. заснував Церковний музей у Львові й віддав до нього особисто зібрану колекцію рукописів, а в 1908 р. всі збірки музею, який в цей час отримав назву Національний музей у Львові, подарував українському народові. В формуванні цього зібрання особлива роль належить директору НМЛ у 1905–1952 рр., визначному палеографу, мистецтвознавцю, мовознавцю, доктору філософських наук Іларіону Свенціцькому, який продовжував формувати збірку. Він закупував рукописи в антикварнях Львова, із збирацькою метою побував в експедиціях у більшості населених пунктів Галичини, особливо Бойківщини та Лемківщини, та в інших містах і селах України, а також поза її межами, зокрема в Білорусії, Литві, Росії. Завдяки кушівлі музеєм або дарам до нього Службники XVI ст., переважно з церков Галичини, надійшли від священників Володимира Лисяка в 1909 р., очевидно пароха у м. Добромилі, тепер Старосамбірський р-н Львівської обл. (НМЛ, Рк. 871), А. Пшеньорського 23 жовтня 1913 р. з с. Тарнави коло Переворська, тепер територія Польщі (НМЛ, Рк. 1025), та прелата Олександра Сушка (НМЛ, Рк. 890). Рукописні пам'ятки

також отримано від Романа Ладижича (НМЛ, Рк. 1129) та 2 березня 1912 р. від А. Вишенського з речей, конфіскованих судом (НМЛ, Рк. 964).

Не зафіксовано жодних свідчень про місце створення аналізованих рукописів із львівських книгозбірень, лише на основі палеографічного, мовознавчого, кодикологічного їх аналізу встановлено, що одинадцять книг – українські пам'ятки, лише дві – Службники середини XVI ст. (ЛНБ, МВ 11) та кінця XVI ст. (ЛНБ, АСП 132) – молдавські, а Службник третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, АСП 145) – сербського походження. Останній до XIX ст. належав церкві с. Скоморохи (тепер Галицький р-н Івано-Франківської обл.), про що свідчить запис 1861 р. на звороті верхньої кришки оправи книги. З нього довідуємося, що цю пам'ятку колекціонеру А.С. Петрушевичу передав священник І. Омелянський.

Переписувачі аналізованих кодексів залишилися анонімами. Відомий лише автор сербського Службника, котрий був світською особою. Він у кінці манускрипту зобразив руку, що тримає перо, і вписав своє ім'я “Димитрь”¹⁵.

Тексти Службників написані півуставним письмом на папері формату 4°, крім сербського Службника, формат якого – 8°, на сторінці – по 16–24 рядки тексту. Папір більшості книг із філігранню *кабан*¹⁶ переважно сілезького виробництва та, можливо, з Литви, Вільнюса. Два кодекси написані на папері італійського виробництва, це, зокрема, пам'ятка молдавського походження середини XVI ст. (ЛНБ, МВ 11) з філіграннями *дві перехрещені стріли*¹⁷ та *арбалет*¹⁸, а також сербський рукопис (ЛНБ, АСП 145) із водяним знаком *корона із зіркою, півмісяцем та літерами*¹⁹, саме такий тип паперу виготовлявся у Венеції. Папір рукопису (НМЛ, Рк. 876) із філігранню *голова бика з хрестом, обвитим змією*²⁰ – італійського або німецького виробництва. Три книги написані на польському папері: дві пам'ятки другої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 876, 1025) із філігранню *хрест*²¹, а також кодекс третьої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 890) з водяним знаком *козел на трьох пагорбах у гербовому щиті*²².

Оскільки Службники були в постійному щоденному використанні, тому стан збереження їх незадовільний. Бракує початку і кінця блоку майже всіх книг, окремі мають втрати всередині, у деяких під час повторного опрацювання блоку переставлені аркуші, що утруднює роботу над дослідженням тексту цих пам'яток. Повністю збереглися лише сербський (ЛНБ, АСП 145) і молдавський

(ЛНБ, АСП 132) Службеники. Проте, блок сербського Службеника розширений, до нього в XVIII ст. додали два аркуші з текстом служби до пресвятої Богородиці, переписаним з Почаївського стародруку. В Службенику другої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 1025) втрачені аркуші в середині книги поновлені в третій чверті XVII ст., а в пам'ятці цього ж часу написання (НМЛ, Рк. 876) – у XVIII ст. Манускрипт середини XVI ст. (НМЛ, Рк. 1129) доповнено в першій чверті XVII ст. З рукописної книги (НМЛ, Рк. 1338) уцілів лише уривок із 14 повних аркушів та декількох невеликих фрагментів, усі вони були використані повторно в оправі іншої книги. Манускрипт останньої третини XVI ст. (ЛНБ, АСП 433) також зберігся фрагментарно, всього 28 аркушів. Службеник останньої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 17) є конволютом: до неповного блоку книги (бракує початкових і кінцевих аркушів) під час повторного оправлення, очевидно у XIX ст., додали фрагмент із 34 аркушів іншого рукописного Службеника цього ж часу написання.

Службеники XVI ст. аналізованих зібрань складають такі богослужбові тексти – літургії, чини, послідовання, молитви, правила, устави служб. Однак у цих богослужбових книгах існує варіативність назв статей. Наприклад, однаковий текст чину обручення в Службенику третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 26) має назву *Ѹставъ ѡбрѡченїѧ*, а в манускрипті першої третини XVI ст. (НМЛ, Рк. 964) – *Чинъ ѡбрѡченїѧ*.

У залежності від місця створення Службеників помітні особливості складу його статей. Спочатку розглянемо зміст найчисельнішої групи пам'яток, що переписані на західноукраїнських землях. Основу цих Службеників XVI ст. складають усі три літургії – Йоана Золотоустого, Василя Великого та Напередосвячених дарів, які забезпечують щоденне богослужіння впродовж церковного року. Зокрема, Літургію Василя Великого служать у неділі Великого посту (крім Цвітної), Великий четвер і Страсну суботу та в день пам'яті Василя Великого – 1 січня, літургію Напередосвячених дарів відправляють у середи і п'ятниці Великого посту (крім середи і п'ятниці Сиропусної неділі і Страсної п'ятниці, бо в ці дні літургій взагалі не передбачено) та в перших три дні Страсного тижня, у всі інші дні використовують текст літургії Йоана Золотоустого. Однак не в усіх аналізованих пам'ятках зберігся повністю текст усіх літургій, а в Службенику останньої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 17) вони повністю втрачені.

Тексти літургій в Службениках починаються проскомидією –

обрядом приготування ритуального хліба і вина. Вона є частиною літургії, однаковою для літургій Йоана Золотоустого і Василя Великого. Обряд приготування хліба і вина для літургії Напередосвячених дарів виконується декілька днів перед службою. В літургіях Йоана Золотоустого та Василя Великого крім проскомидії виокремлено ще дві частини – літургію оглашених та літургію вірних. Натомість літургія Напередосвячених дарів складається з вечірніх молитов, літургії оглашених та частини літургії вірних.

Тексти літургій складають молитви (входу, подячна, трисвятого, за оглашених, вірних, заамвонна, антифонів, на споживання святих дарів та ін.), виголоси, ектенії (мала, велика, за померлих), які читають чи співають учасники богослужіння, вказівки на тексти читань із Святого Письма, інструкцій щодо проведення відправи, вибору змінних частин богослужіння тощо.

В окремих манускриптах XVI ст. в кінці літургій додано змінні їх тексти, зокрема в пам'ятці третьої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 890) після літургії Василя Великого вміщена коліноприклонна молитва, яку використовують у день П'ятдесятниці, – *Мі́тва прикло́нна* (арк. 37 зв.), а після літургії Йоана Золотоустого – *Мі́тва на^а коу́тє* (арк. 23 зв.–24) наявна і в рукописі другої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 1025, арк. 47 зв.–48 зв.).

Перед проскомидією в пам'ятках XVI ст. поміщено Устав божественної служби царгородського патріарха Філофея, в якому регламентовано порядок приготування священника до звершення таїнства Божественної літургії, а також подані тексти молитов для нього, які необхідно промовляти, приходячи в церкву та під час одягання в богослужбовий одяг. Після проскомидії лише в Служебнику другої чверті XVI ст. додана під час реставрації книги в третій чверті XVII ст. уставна стаття "*Що проскомидієн діакон^о чєго рѣдн во^збранєно є^{ст}*" (НМЛ, Рк. 1025, арк. 9 зв.–11 зв.), переписана з друкованого Служебника, очевидно з 1646 р. видання єпископа Арсенія Желиборського друкарні Михайла Сльозки.

Після літургій в Служебниках XVI ст. записані тексти добового циклу – вечірня та утрєня, які мають таку титулатуру: *На^ало вє^рни, мѣтвы вє^рни, мѣтвы з^трєнѣа*. Спочатку в Служебниках вписана вечірня, це пов'язано із тим, що церковний день починався увечері. Чин вечірні в аналізованих кодексах складають вказівки на змінні молитви, які читаються з Октоїха, Тріоді, а також ектенії, тихі молитви. В кінці тексту вечірні деяких пам'яток подано литію. *Мі́твы вє^рни* творять дев'ять молитов антифону. Богослужіння утрєні

формують одинадцять молитов, які священник промовляє перед царськими воротами.

В аналізованих Службениках подані також вказівки початків коротких змінних молитов, пов'язаних з тижневим циклом, – прокимнів та стихир вечірні на кожен день тижня: *Про^вмени вечерни*, в тому числі в піст: *Ѳ се прокимени въ по^у аще бже^т алліа*, вписаних після тексту вечірні, а після утрени – прокимнів дня за гласами, стихир, алилуаріїв і причасних: *Про^вмени и алліари дневни*. В більшості Службеників XVI ст. в кінці цієї статті додано початки прокимену, алилуарія, стихири, причасна на освячення церкви. Після тексту утрени в статті: *Прокимени въскр^сни. и алліари. ѡгли^а глаголю^м* подані також вказівки початків коротких змінних молитов – прокимнів за гласами, стихир, а також алилуаріїв, які використовують на літургії після читань Апостола.

Наступна стаття в Службениках XVI ст., переписаних на західноукраїнських територіях, пов'язана з тижневим та річним циклами – *Снце глє^т ієрен ѡпдєсты на къж^а днѣ в не^а. и на къж^а праз^нникъ лѣтѣ* – тексти відпустів на кожен день тижня, а також на найбільші господні та богородичні свята церковного року: Різдво пресвятої Богородиці, Воздвиження Чесного Хреста, Введення у храм пресвятої Богородиці, Різдво Христове, Обрізання Господа нашого Ісуса Христа, Богоявлення Господне, Стрітєння, Благовіщення пресвятої Богородиці, суботу Лазареву, неділю Цвітну (а також страсне богослужіння), Пасху, неділю Фомину, Вознесіння Господне, неділю П'ятдесятниці, Преображення Господне, Успіння пресвятої Богородиці, а також після літургій Йоана Золотоустого, Василя Великого та в дні пам'яті святих. Ця стаття має й інші назви – *Ѳ се ѡпдєсты разл^нни како^ж до праз^нники госпо^вски. на ро^жство бци* в Службенику третьої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 890, арк. 56–58), або *ѡпдєсты побєдєвни и на госпо^вкыа празднники* в Службенику середини XVI ст. (НМЛ, Рк. 1129).

Серед служб річного циклу в Службениках XVI ст. подано *Посл^ваніє гтыа патицєл^тница* – службу, яка відправляється в п'ятдесятний день після Пасхи в честь прославлення Святої Трійці та пам'ять сходження Святого Духа на апостолів. Складається вона із стихир, прокимнів, трьох коліноприклонних молитов, ектенії, тропарів, отпуста та інших піснеспівів.

У склад аналізованих пам'яток входять також тексти богослужінь на освячення води. Спочатку подана служба на велике водосвяття, що здійснюється в надвечір'я Богоявлення Господнього та після літургії на Богоявлення Господне, *Посл^ваніє проєв^сщеніа гты^х*

бгѡмвлєніи. Тексти молитов на це свято є також у службовій Мінеї, а вказівки про читання – в церковнім Уставі. Текст великого водосвяття в аналізованих Службениках складається зі стихир 8 та 6 гласів, читання трьох паремій із пророка Ісаїї, Апостола до коринтян та Євангелія від Марка, мирної ектенії, молитов священика на освячення води, тропарів, відпуста. Після нього в Службениках XVI ст. подано **Послѣ^абаніє ѡ причащеніи стѣла воды. нже велнка^г ѡщєніа на бгѡмвлєніє**, куди входять вказівки про читання змінних молитов, а також молитви Йоана Золотоустого та після причащення святою водою, яку замість святих тайн давали пити тим, кому через важкий гріх було заборонено причащатися. Далі майже в усіх Службениках XVI ст. вписана стаття **Чинъ ѡмыти мощѣ стѣх^х потреби ради**, що складається із вказівок щодо читань змінних молитов, правил поведження при цьому священика і диякона та ектенії.

Богослужіння малого водосвяття, яке відбувається 1 серпня (за старим стилем) у день священномучеників братів Маккавеїв, у книгах XVI ст. має назву **Послѣ^абаніє ѡщєніа водѣ в ѧ двогру^г мѣца н на вѣзѣка потреба**. До нього входять стихири, читання з Апостола і Євангелія, ектенія, молитви, тропарі та вказівки на інші змінні молитви.

Служби, пов'язані з річним циклом, завершуються чином літопроводження: **Чин^н лѣтопрѡбож^аніѧ**, який складають ектенія, читання з Апостола та Євангелія, вказівки щодо читання змінних молитов, а закінчується чин молитвою священика.

Крім цього, до складу аналізованих Службеників входять чини, пов'язані з таїнством сповіді. Першим із них у Службениках XVI ст. поміщений чин покаяння – **Чин^н покланіѧ**, в якому є повчання ієрея каляльнику, а також діалог між ними. За чином покаяння вписаний **Чин^н исповєніє**, в текстах аналізованих кодексів якого регламентовано поведження сповідника і священика, подані запитання священика для чоловіків та окремо для жінок, молитви для священика й сповідника. Якщо священик зачитував найпоширеніші гріхи, а каляльник відповідав на питання священика, здійснювався **Чин^н по^авлєнію покланіѧ**. Він містить список можливих гріхів та молитву від архієрея та ієрея тим, хто хоче причащитися святих і божественних тайн. Майже в усіх Службениках XVI ст. з території Західної України після чину поновлення покаяння окремо вписано чин сповіді ценців: **ѧ се поновлєніє мнѧхѡмь**, що свідчить про використання аналізованих пам'яток чи написання їх у монастирі.

Після тексту сповіді до складу окремих Службеників XVI ст. входять також приписи епітимій, які сповідник накладає на каляль-

ника відповідно до вчинених гріхів, де в окремих з них подані деякі уставні вказівками щодо норм християнського життя. Єпитимії розроблені відповідно до правил, прийнятих на вселенських чи помісних соборах, та правил Святих Отців і фігурують під назвами: *Правило сѣѣхъ оуць тѣ. ѿ иже в Никен* (НМЛ, Рк. 876, арк. 187–198 зв., Рк. 890, арк. 100–107, Рк. 1025, арк. 150 зв.–153), *Правило сѣѣхъ оуць събравшнхъ иже в аггерѣ* (НМЛ, Рк. 890, арк. 96 зв.–100), *Правило сѣѣхъ оуць по стго велика҃ Василя заповѣди в сѣѣхъ намь* (НМЛ, Рк. 1025, арк. 153–161).

Найпоширенішою в текстах аналізованих Служебників, що засвідчено в пам'ятках, була єпитимійна стаття *Правило сѣѣхъ оуць тѣ. ѿ иже в Никен*, в якій подано покути для сповідальників за недотримання постів у визначені церквою дні року, в тому числі й у Великий піст. Окремі пам'ятки містять також дисциплінарні статті, пов'язані з вінчанням, зокрема вказівки про ступені спорідненості, а також накладення покут за їх порушення й за іншого роду гріхів. Назва цих статей: *Степеніи родства* (НМЛ, Рк. 876, арк. 187–198 зв., Рк. 890, арк. 100–106 зв.).

Лише в пам'ятці другої чверті XVI ст. одразу після тексту чину покаяння для монахів вписано статтю *Ѡ правилъ сѣѣхъ оуць* (НМЛ, Рк. 876, арк. 175 зв.–176 зв.), яка містить єпитимії, які слід накладати за вчинені гріхи ченцям-каляльникам.

У Служебнику кінця XVI ст. (ЛНБ, МВ 47) єпитимії подано за видами гріхів: *Заповѣди ш оубѣственихъ грѣсѣхъ* (арк. 104 зв.–107 зв.), *Ѡ кровомѣшеніа же соуць* (арк. 107 зв.–108 зв.), *Ѡ малакѣн и ш мѡужело҃ствѣ* (арк. 108 зв.–110), *Ѡ сѣѣхъ причащенн* (арк. 110–111), *Заповѣдѣ ш женахъ* (арк. 111–113), *Ѡ мерьцинѣ* (арк. 113–114), *Правило ш родителехъ и ш чадѣхъ* (арк. 114–115), *Ѡ бра҃ныхъ рожакохъ* (арк. 115–116 зв.), *Ѡ постехъ великихъ и малыхъ* (арк. 116 зв.).

Текст статті *Правило вѣне҃га слѣчн҃га комоу искоу҃сннѣ вѣ снѣ по дѣствѣ дѣлкою. Ѡ окъръненіа* (арк. 133–137 зв.) містить лише Служебник третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 26). У ній подано вказівки на змінні молитви, які при потребі необхідно промовляти, встаючи зі сну, тропарі, тексти чотирьох молитов Василя Великого від спокуси, а також молитви до пресвятої Богородиці від нічної спокуси та від усякої скверни.

Над хворими людьми після таїнства покаяння здійснюється таїнство елеопомазання, текст чину якого в Служебниках XVI ст. отримав назву *Чинъ на оуцѣненіе масла* або *Чинъ маслосѣченію*. Він виконується собором пресвітерів, що складається переважно із семи священників, але дозволяється при необхідності здійснювати таїнство

й одному пресвітеру. В богослужіння на звершення таїнства елеопомазанія входять три частини: молебні піснеспіви, освячення елею і помазанія елеєм. Це таїнство здійснювали після утрених молитов. Під час нього читали псалом 142, ектенії, тропарі, канон, стихири, молитву над елеєм, а також виконували сім читань із Апостола та Євангелія, молитву на зцілення хворого, отпуст та інші молитовні тексти. Після цього чину в Служебнику третьої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 890) записана молитва хворого після сповіді (арк. 158–162) та *Мітва на разлученіє дшн ѿ тѣла* (арк. 162–163).

У Служебниках XVI ст., переписаних на західноукраїнських землях, є чини і молитви на різні потреби, характерні для іншого типу книг – Требників. Першим із них вписано *Послѣ^аваніє бываємъ нже сътворити штрочати оглашенно и крѣтити* – богослужіння хрещення. Текст чину хрещення складається з оглашення (молитов оглашеним) та самого хрещення, куди входять ектенія мирна, молитви священика, освячення елею та помазанія елеєм оглашених, освячення води та хрещення дитини за східнослов'янською традицією через трикратне занурення її у воду. Завершується чин хрещення одяганням новоохрещеного в білий одяг та постриженням. Після чину вписані також молитви для новонародженого, приурочені 8-му дню, коли дитину за стародавньою традицією приносили до церкви і читали текст, який має назву: *Послѣдованіє въ еже шмыти крѣтившаго въ огмын днь*. У Служебниках XVI ст. є молитовні тексти й на 40-ий день від народження: *въ м̄ же днь пабы приводи^м быва^т новопросвѣщен^н младенецъ*, коли за традицією відбувається воцерковлення дитини і духовне очищення жінки після пологів. Після чину хрещення вписаний в аналізованих пам'ятках також чин швидкого охрещення дитини в небезпеці смерті – *Мітва ннаа сты^х крѣщеніи яще ког^а слоучи^тса младенцю болнѣ същѣ быти и спѣшити крѣтити того страха ра^м съмрътнаго*.

В аналізованих Служебниках XVI ст. є молитви, пов'язані з народженням дитини, зокрема ті, що призначалися матері та іншим особам, які допомагали при народженні: *Мітва глѣма женѣ по роженіи дѣтати*, *Мо^а друугаа женѣ по роженіи и жена^м прилѣ^бвшн^аса на роженіи то^м*, *Мо^а знаменати отроча и пріемлаа нма въ її днь роженіа его*. Лише в трьох манускриптах з середини та третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 26; НМЛ, Рк. 890, 1129) записано молитви бабі-повитусі, назва яких *М^а бабѣ* або *я сю молитва бабѣ ѿ іереа*, та тільки в Служебнику останньої чверті XVI ст. є молитва в третій день після народження дитини: *Мо^а третій днь женѣ по роженіи дѣтати* (ЛНБ, МВ 17, арк. 152–152 зв.). У пам'ятці третьої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 890) немає повного

чину хрещення, а лише молитви на перший та восьмий день від народження дитини.

Таїнство одруження складається з двох частин – заручин та вінчання, що й відображено в Службениках XVI ст. Чин на здійснення цього таїнства має в більшості пам'яток XVI ст. такий заголовок: *Уста^к и чин^и о^бр^ъч^ен^іе и в^ън^чан^іе ц^рем^ъ и к^наз^ем^ъ. и вс^ѣм^ъ х^р'тіан^ом^ъ*. Згадування царів і князів у назві статті літургіст М. Арранц пов'язує з тим, що в давні часи таїнство одруження приймали лише царі, князі, а прості християни не вінчалися в церкві, а поєднувалися в шлюбі за громадськими традиціями²³. В Службенику першої третини XVI ст. (НМЛ, Рк. 964) ця стаття має іншу назву: *Чин^и о^бр^ъч^ен^іѣ юноши и д^ѣв^ици* (арк. 70-77), після якої вписаний *Чин^и в^ън^чан^іѣ* (арк. 71–75 зв.), який в XVI ст. часто відбувався окремо від заручин, тому в частині книг цих два чини мають окремі заголовки. В Службенику останньої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 17) чин вінчання подано не одразу за обрученням, як у більшості пам'яток, а після декількох інших чинів, зокрема після чину братотворення. Окрему редакцію на здійснення таїнства одруження складають тексти пам'яток (ЛНБ, МВ 17, 26; Рк. 876, 890, 1025), в яких за чином заручин після слів «*аще ли^ж аби^е хот^ѣт^и и в^ън^чан^іѣ т^ворити*» представлено чин вінчання. До складу чину заручин входять ектенія, дві молитви священника та тексти, які регламентують поведження священника і осіб, котрі заручаються. Чин вінчання складають стихи 127 псалма, мирна ектенія, три молитви священника за тих, хто одружується, вінчання вінцями, прокимен, читання з Апостола, Євангелія, ектенія «Рцем всі», молитва священника, опуст тощо. В чині є також молитва на «*снати^ѣ в^ън^чѣ^мъ*» у восьмий день.

Аналізовані Службеники XVI ст. не містять чину вінчання “второбрачних”, лише в двох пам'ятках (ЛНБ, МВ 26; НМЛ, Рк. 964) після чину вінчання вписано *М^ол^ит^ва в^негда б^лв^ѣн^ѣт^и двожен^ѣм^ъ* та тільки в Службенику першої третини XVI ст. знаходимо молитву: *Мо^ѣ в^ѣгда оуб^ѣст^ѣи нев^ѣст^ѣѣ ма^юу* (НМЛ, Рк. 964, арк. 76–77).

Майже в усіх Службениках XVI ст. наявний текст чину побратимства (молитви, стихири, читання з Апостола і Євангелія), що підтверджував дружбу між тими людьми, котрі цього бажали: *Чин^и братотворен^ію*, який був вилучений з книг у XVII ст., зокрема із Требника Петра Могили 1646 р.

В аналізованих пам'ятках є богослужбові тексти на здійснення чину похорону, який має такі найменування: *Чин^и на пог^рѣбан^іѣ м^ирън^ін^ѣм^ъ* (НМЛ, Рк. 890, арк. 163–167 зв.) та *Посл^ѣво^ван^іѣ пог^рѣбен^ію еко^нчавш^ѣс^ѣа*

комѣ ѿ правосла^нны^х (НМЛ, Рк 1129, арк. 132 зв.–157 зв.) – текст чину першої чверті XVII ст., що був доповнений до Службника середини XVI ст. Основу чину, переписаного в XVI ст., складають екстенія, алилуарії, тропарі, вказівки на читання Псалтиря, канон, стихири самогласни Йоана Дамаскина та інші богослужбові тексти. Текст чину похорону, що має назву *Послѣ^аваніе погребенію ско^нчавшѣа комѣ ѿ правосла^нны^х*, є іншої редакції, до його складу входять два канони, автором одного з них вважають Феофана.

Текст похорону для дітей до семи років, котрі вважаються безгрішними, має назву: *Прово^жденію младе^нческомѣ* (НМЛ, Рк. 1129, арк. 130–131 зв.) також доповнено у першій чверті XVII ст. До його складу входять вказівки про читання змінних молитов, а також з Апостола від коринтян, Євангелія від Йоана тощо.

Службник третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 26) містить молитви над померлими: *Ѧ^а на^а младенцемъ оумръшнмъ* (арк. 126), *Ѧ^а на^а вѣкы^м оумръши^м* (арк. 126–126 зв.).

У Службниках XVI ст. знаходимо й поминальне богослужіння, яке поширилося на наші землі завдяки митрополиту Киприяну, автором якого вважається Никифор, названий Ксанфуполом, що й відображено в заголовку: *Съписаніе семѣ ѿ греческы^х кни^г смѣрены^м митрополито^м кыевскы^м. и вѣа^м роу^си. кыпріано^м. Како по^абае^т творити памѣ^ти по усопш^их. нъъображено никвфоро^м зовъмо^м занъопжло^м* (ЛНБ, МВ 26, арк. 112–120 зв., МВ 17, арк. 92–103 зв., МВ 47, арк. 117–124 зв., 129; НМЛ, Рк. 876, арк. 134–146, Рк. 1025, арк. 171 зв.–182 зв., Рк. 1129, арк. 94 зв.–111). У рукописній книзі третьої чверті XVI ст. цей же текст чину задокументовано під назвою *Чин^и пѣ^ваемы^и на^а коливо^м усопш^их* (НМЛ, Рк 890, арк. 110 зв.–119 зв.), який закінчується молитвами: *мѣ^твы на панахидѣ на вѣ^рни* (арк. 119 зв.–120 зв.). У склад чину входять канон померлим, авторство якого приписано Йосифу, а також екстенії, тропарі, стихири, богородичні, алилуарії, возгласи, молитви тощо. В кінці цього чину подані вказівки щодо змінних частин для Великої суботи, Пасхи та Світлого тижня, коли деякі погребальні пісенспіви слід замінювати пасхальними текстами. В пам'ятці середини XVI ст. ця стаття виділена окремо і має назву *По^абае^т вѣ^дати аще кто престави^тся на стое^ніе въскр^сніе нан^и въ которы^и днѣ свѣ^тлыа на^мѣ* (НМЛ, Рк 1129, арк. 132–132 зв.). У Службнику останньої чверті XVI ст. ці пасхальні тексти записані не в чині, а серед молитов на різні потреби, під назвою: *В со^уѣ великѣю перено^с* (ЛНБ, МВ 17, арк. 104 зв.–106 зв.).

До складу аналізованих пам'яток входить молебень до пресвятої Богородиці – **Правнло молебно къ престѣнъ бѣн**, основу якого складає канон, куди входять гласи, тропарі, богородични, кондаки, ікоси, прокимни, стихири та молитви Йоана Золотоустого.

Якщо репертуар служб і чинів у Службениках XVI ст., переписаних на західноукраїнських землях, є майже усталеним, то набір молитов на всякі потреби є різним, та й розміщені вони в неоднаковій послідовності. В окремих пам'ятках представлено тексти молитов, які пов'язані з тріодним циклом: **ИѦ въ поѣ надѣщиѦ** (НМЛ, Рк. 876, арк. 179; ЛНБ, МВ 26, арк. 123–123 зв.), **ИѦ въ субботу белнкую поѣ** (НМЛ, Рк. 876, арк. 149–149 зв.), у тому числі на посвячення лози у Вербну неділю та поживи на Воскресіння Христове: **Илѣтва наѣ цвѣты в неѣлю възвѣнѣю** (НМЛ, Рк. 876, арк. 149 зв.–150, Рк. 1129, арк. 108 зв.–109), **Илѣтва наѣ сыры и ѣца и наѣ маѣы на белнкѣ дѣн** (НМЛ, Рк. 876, арк. 180; ЛНБ, МВ 26, арк. 123 зв.–124).

Серед молитов на різні потреби в аналізованих пам'ятках поміщені молитви на освячення артоса – освячений на Пасху хліб, який роздають вірним у Світлу суботу, агнця пасхального та причасного вина: **ИѦ наѣ агньцеѣ на сѣѣа пасѣж** (ЛНБ, МВ 26, арк. 123 зв.; НМЛ, Рк. 876, арк. 179 зв.), **ИѦ наѣ артѣгоѣ** (ЛНБ, МВ 26, арк. 124 зв.–125), **ИѦ на потрѣвленіе артѣга** (ЛНБ, МВ 26, арк. 125–125 зв.), **Илѣтва наѣ слоужбѣныѣ виноѣ** (ЛНБ, МВ 26, арк. 120 зв.–121; НМЛ, Рк. 1129, арк. 105 зв., Рк. 876, арк. 146).

Молитви для дітей на великі церковні свята: **ИѦ на пасѣж дѣтеѣ**, **ИѦ на рождѣтво хѣго дѣтеѣѣ** знаходимо в трьох пам'ятках (НМЛ, Рк. 876, арк. 146–149, Рк. 1129, арк. 105 зв.–108; МВ 26, арк. 121–122, 140–141 зв.) та в двох (НМЛ, Рк. 876, арк. 180 зв.; ЛНБ, МВ 26, арк. 124 зв.) – **ИѦ на петровѣ дѣн дѣтеѣѣ**.

Найвні також молитви на очищення від різних осквернень: **ИѦ на очнщєніе цѣкви оскрѣщенѣнѣн ѿ еретнкѣѣ** (ЛНБ, МВ 17, арк. 103 зв.–104; НМЛ, Рк. 876, арк. 149, Рк. 1129, арк. 108–108 зв.), **Ѣда что въпадѣт нечисто въ вино или въ ино что** (ЛНБ, МВ 26, арк. 122–122 зв.), **ИѦ наѣ сѣсѣдоѣѣ оскрѣзшиѣѣѣ** (ЛНБ, МВ 26, арк. 125 зв.–126).

Молитва на освячення житлової споруди: **ИѦ на блѣвеніе домоу новоѣмоу** є у Службенику третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 26, арк. 122 зв.–123), в трьох пам'ятках (ЛНБ, МВ 26, арк. 122; НМЛ, Рк. 876, арк. 150, Рк. 1129, арк. 109–109 зв.) – **ИѦ на поставленіе крѣта**, а у двох – **ИѦ на заколеніе волѣ и овнѣѣ** (ЛНБ, МВ 26, арк. 124–124 зв.; НМЛ, Рк. 876, арк. 180–180 зв.).

Манускрипт останньої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 17) доповнено молитвами-екзорцизмами: *МІЛТВА ГЛА^Ю БОЛАЩ...* (арк. 185 зв.–186), *МІЛТВА. ЗАКЛИНАНІЮ ВСЕ^Г ЗА Н ШЧНАНІ...*, а також статтями, переписаними з Кормчих книг, яких немає в інших Службениках: *ТЛЪКОВАНІЕ БЖ^ТВНЫЖ СЛ^ЖБЫ* (арк. 160–185зв.) та *Ш С^ТБН СЛ^ЖБѢ НСТО^КОВАНО Н СЛОЖЕНО МСНО* – текст про апостольську соборну церкву (арк. 154–160).

У Службеник третьої чверті XVI ст. додані тексти (збереглися фрагментарно), характерні для Службеника архієрейського: *ДѢИСТВО С^ТАБСКОЕ ВГДА С^ТАВЪ ВЪБЛАДАЕ^Т НА СѦ ОМОФОРЬ* (ЛНБ, МВ 26, арк. 137 зв.–140), використовують їх для поставлення в ступені свіченосця, четця, піддиякона та архімандрита, а також виокремлено ще *Чн^И БЫВАЕМЫ^И НА ПОСТАВЛЕНІЕ ЧЕТЦА Н ПѢЦЦА* (ЛНБ, МВ 26, арк. 140 зв.–141).

Тепер розглянемо склад Службеників XVI ст., які потрапили в українські церкви і монастирі з Сербії та Молдавії. Вони відрізняються від рукописів, переписаних на західноукраїнських землях, не лише зовнішньо, а й репертуаром статей. Так у сербському Службенику третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, АСП 145) є Устав божественної служби та літургія Йоана Золотоустого, а також схема ступенів спорідненості: *Ш КРЪВЫ, О ДВОЮРО^АСТВІА, О ТРОЮРО^АСТВІА, О С^ТѢ^М КРЩЕНІИ, О СІЮПОЛОЖЕНІИ. МАНІАЛА КНІГОХРАНИТЕЛА ВЕЛИЦѢ ЦРКВИ ЗАНТА* (арк. 38 зв.). Пам'ятка доповнена ще службами, переписаними з Почаївського стародрукованого Службеника (XVIII ст.): *СЛ^ЖБА ПРЕС^ТО^В БЦН* (арк. 39–40 зв.) та *СЛ^ЖБА ЗА СГОПШ^Х* (арк. 40 зв.–45 зв.).

Молдавські Службеники середини XVI ст. (ЛНБ, МВ 11) та кінця XVI ст. (ЛНБ, АСП 132) містять тексти трьох літургій, а у кодексі з кінця XVI ст. ще збереглися тексти Уставу божественної служби та проскомидії. Після літургій у цих манускриптах вписано окремі молитви добового циклу: *М^А НА ВЪХО^А ВЕЧЕРНЫ^И, М^А ПО СКОНЧАННІИ ВЕЧЕРНИ, ВЪЗГЛАШЕНІЕ УТРЕН^Н^Х*, у тому числі молитви литії, а також поминальні молитви: *МІЛТВА ТАМ ЕЖЕ ГЛЕТ^Т СЦЕННІ^К НА^А КОЛНВОМЪ ОУГОПШ^Н^Х, МОЛТВА ГЛЕМАА НА^А КОУТІШ^О С^ТЫ^Х ПАМАТЬ, МОЛТВА Б С^ТѢ^ЖА НДЕСАТНИЦѢ НАДЪ КОЛНВОМЪ*; змінні молитви, які виголошують відповідно до річного церковного календаря: *СНЦЕ ЖЕ ГЛЕТЬ ІВРЕН ШП^Д НА КЪЖДО ДНЬ ВЪ НЕ^А. Н НА КЪЖ^АО ПРАЗ^АНИКЪ ЛѢТОУ, НА^А КОУТІАМИ ОУГОПШ^Н^Х ТА ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СПОВІДІЮ: РАЗ^АРЪШЕНІЕ ПАТРІАРХА КОНСТАНТИ^НГРАДА К^У МИХАЛА АСХАЛОНА МІТВА НСПОВѢДАНІЮ, МІТВА Ш РАЗ^АРЪШЕННА ЖЕ ГЛЕ ДХОВНИКЪ*. Однак розміщені вони в цих двох Службениках не в однаковій послідовності, окремі молитви – *МІЛТВИ ЕЖЕ ГЛЕТ^Т ДІАКО^И ВЪ ЛН^Т, МОЛТВА НА БЛ^АВЕННЕ ПАТ^И ХЛ^АБЕН, ПРАЗ^АНИКО^М С^ТЫ^Х ВЕЛ^Н^М^НКО^М ІЕРАРХО^М Н ШЦЕ^М ПРП^АБНЫ^М, ПРАЗ^АНИКО^М Г^РП^АКЫ^М, СЕ^Г ЖЕ ОУГОПШИМЪ*

Ѡпоуѣ, **Възглашеніе на пасѣж** наявні лише в Служебнику кінця XVI ст. (ЛНБ, АСП 132), а **Ѡгда же бываеѣъ белнка вечерни** – в пам'ятці середини XVI ст. (ЛНБ, МВ 11). Крім цього молдавський манускрипт кінця XVI ст. містить правило до святого причастя – **Слѣѣба стѣго причащенія** (ЛНБ, АСП 132, арк. 129–158 зв.), відсутнього в інших аналізованих пам'ятках. До нього входять канон, після якого подано індивідуальні молитви напередодні причастя та після нього.

У текстах ектеній служб і чинів Служебників XVI ст. згадуються титули світських (цар, князь) та духовних (ігумен, єпископ, архієпископ) властей. Часто в різних статтях однієї книги записані різні титули, що свідчить про збірність репертуару. Наприклад, у Служебнику останньої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 17) у ектенії тексту **Послѣ^абаніе проевѣщенія стѣх бѣовленіи** задокументовано: «**о бѣговѣрно^а и бѣохраннмо^а кнѣи наше^а ім^ѣк. и о бѣх^а боаре^х. и о кон^х его**» (арк. 34 зв.), а у **Послѣ^абаніе ѡ причащеніи стѣыа воды. И]е белнка^г ѡсѣщенія на бѣовленіе** – «**о бѣговѣрны^х и бѣохраннмы^х цѣиен наши^х всеа полаты и кон^х нхъ**» (арк. 49). У Служебнику кінця XVI ст. у тексті вечірні згадуються князь і княгиня, а в літургії Напередосвячених дарів у формулі многоліття титули світських властей пропущено.

Серед маргінальних записів на полях аналізованих пам'яток найчастіше зустрічаються поминальні та заздравні записи зі списками імен, а також тексти молитовного та повчального змісту.

Щодо художнього оздоблення Служебників, яке має як естетичне, так і практичне значення, то для переважної більшості Служебників характерне написання заголовків статей простою в'язю або півустановом, тонких ініціалів з невеликими оздобами, переважно стилізованими рослинними відростками. Усі вони та заголовні літери й виділені місця виконані кіновар'ю.

Три Служебники²⁴ перед текстами літургій оздоблені заставками та ініціалами плетінчастого орнаменту, які виконані кіновар'ю, а в молдавському рукопису (ЛНБ, АСП 132) розфарбовані золотом, зеленою, жовтою та синьою фарбами, в'язь заголовків виконана золотом та кіновар'ю, деякі ініціали кіноварні або позолочені, окремі з рослинними відростками.

Художнім оформленням відзначається сербський Служебник (ЛНБ, АСП 145), у якому, крім кіноварної плетінчастої заставки у вигляді концентричних кіл, вирізняються художньо оздоблені ініціали із зображення голови людини, на якій сидить птах (арк. 7). На арк. 17 зв. ініціал утворює зображення змії і птаха, на арк. 12 –

ініціал із голови зі завитим уверх чубом волосся, на арк. 35 зв. на такому ж зображенні сидить птах. На арк. 16 зв., 18, 19, 24 зв., 25 зв., 28 зв. ініціали із плетінки, на арк. 13, 35 зв. на плетінці ініціала сидить птах, а на арк. 35 зв. – у дзьобі птаха зображена гілка рослини.

Первинні оправи кодексів через постійне користування ними практично не збереглися. Майже всі блоки книг були оправлені повторно в XVIII–XX ст. Лише в молдавському Службнику кінця XVI ст. збережена первинна оправа із дощок на ребрах з жолобками, обтягнена червоним узорчатим (срібні, зелені нитки) брукатом та оправа Службника середини XVI ст. (ЛНБ, МВ 11) з дощок із жолобками на ребрах в коричневій шкірі з рослинно-геометричним тисненням. Від первинної оправи рукопису середини XVI ст. залишилася лише верхня дошка. Службник другої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 1025) в оправі XVIII ст. – дошки обтягнуті коричневою шкірою з тисненням орнаментованих рамок, а в центрі верхньої кришки – Розп'яття з пристоячими. Більшість пам'яток має реставраційні оправи XIX–XX ст. з картону, обтягненого білою шкірою або пергаменним аркушем з давнього рукопису чи чорним шкірозамінником. У центрі верхньої кришки Службника третьої чверті XVI ст. (ЛНБ, МВ 26) на чорному шкірозаміннику витиснений золотий шестираменний хрест. Оправа сербського Службника виготовлена, очевидно, в XVIII ст. з картону (спресовані аркуші паперу з друкованим текстом вірменською мовою), обтягненого коричневою шкірою із геометричним тисненням.

Зворот верхньої дошки оправи Службника другої чверті XVI ст. (НМЛ, Рк. 1025) підклеєний фрагментом друкованої кольорової гравюри на дереві з сюжетним зображенням мініатюри “Зіслання Святого Духа”, що було характерним для українських та європейських оправ.

Отже, в XVI ст. в церквах та монастирях Галичини переписували і використовували кириличні Службники, набір статей яких є близьким до їх протографа – грецького Євхологія. Для них притаманна наявність літургій, текстів вечірні й утрени та деяких інших змінних богослужінь, характерних для Службника, а також чинів і молитов на різні потреби, які зазвичай переписують в іншій богослужбовій книзі – Требнику. Склад статей Службника, який впродовж свого існування зазнавав певних змін, у XVI ст. в основних елементах усталився, а остаточно завершився завдяки книгодрукуванню.

Назви статей	Рк 96 4 I тр.	МВ 20 I тр.	Рк. 876 II чв.	Рк. 102 5 II чв.	Рк. 112 9 сер.	МВ 26 III чв.	Рк. 890 III чв.	АСП 433 ост. тр.	МВ 17 ост. чв.	Рк. 133 8 ост. чв.	МВ 47 кін.	МВ 11 сер.	АС II 132 кін.	АСП 145 III чв.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Уставка вж'твныа слѣбы		+		+			+						+	+
Проскомидіа		+		+		+	+						+	+
Бж'твна ^а слѣва н ^а въ сѣтъх ѡуца нашего іоанна златоустаго	+	+	+	+		+	+			+		+	+	+
Бж'твнаа слѣва н ^а въ сѣтъх ѡуца нашего василіа великаго		+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	
Бж'твнаа слѣва прѣж'сѣщениаа		+		+	+	+	+				+	+	+	
На'ло ве'рни	+	+		+	+	+	+		+		+			
Мѣ'твы ве'рній	+	+	+			+	+		+		+			
Прѣмени вечерни	+		+			+			+		+			
А се проклимени въ по'. Аще вжде' алѣвїа			+			+			+					
Мѣ'твы оутрѣнаа	+		+			+	+		+		+			
Проклимени въскр'їни. И алѣ'барн. Усан ^а гласово ^а на литургии	+		+	+		+			+		+			
Проклимени на осѣценіе церкви	+		+	+							+			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Прѣмени и аагларн адневнн	+		+			+			+		+			
Впдсты на кѣжѣ аднь б неѣ, и на кожѣ пражннкъ лѣтѣж	+		+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	
Послѣѣваніе бѣтъа патмдесаѣнца	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Послѣѣваніе просвѣщенна бѣтъѣ бѣговленнн	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Послѣѣваніе ѡ причащенн бѣтъа воды. Иже велнка ѡтсценна на бѣговленне	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Чннь ѡмытн морѣ бѣтъѣ потрвн радн	+			+	+	+	+	+	+		+			
Послѣѣваніе ѡсѣщенна водѣ в ѣ автотѣ мѣца	+			+	+	+	+	+	+		+			
Чн" и маслѣщенна	+			+	+	+	+	+	+		+			
Чн" лѣтотрѡвожѣннх	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Правнло молекно кѣ прѣстѣбн бѣцн			+	+	+	+	+	+	+		+			
Чн" братотворенна	+			+	+	+	+	+	+		+			
Чн" поканнх	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Чн" исповѣданна	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Чн" поѣленно поканнѣ	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Пѣѣленне мнххмѣ	+		+	+	+	+	+	+	+		+			
Блѣѣба стѣто пончаченна														+
Послѣѣваніе выаеаѣѣ. Иже стѣворнтн отрочачтн	+		+	+	+	+	+	+	+		+			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
М' на ^а артжсо ^а						+								
М' на ^а потределение артжса						+								
М' на ^а съждо ^а шквръшиш ^а са						+								
М' на ^а маадземь оумръшишь						+								
М' на ^а всакы ^а оумръшиш ^а					+	+								
ММ' лтва гла ^а ю воллц									+					
ММ' лтва заклинаню все ^а зда и ѿгнаніи...									+					
Правнао вънер ^а а садчн ^а са кому искоуцити ^а въ спѣ по дѣиствѣ дѣволу. ѿ осквръненія						+								
Епѣтмїи			+	+			+				+			
Дѣнство ѡтльское егда ѡтль въкладде ^а на са шмофорь						+								
Чи ^а вывасем ^а на поставленіе четца и пѣвца						+								
ММ' твы еже бл ^а е ^а дѣако ^а въ ли ^а													+	
Млоинтвѣ на бл ^а веніе плати хлѣви													+	
ММ' твѣ тли еже гл ^а е ^а ѡцпенн ^а на ^а колнво ^а оусопши ^а											+		+	
Бе ^а же оусопшишь ѿпоу ^а							+						+	

¹ *Пуряева Н.* Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – С. 121.

² Требник – богослужбова книга, яка містить тексти таїнств, освячень і благословень та вказівки щодо їх проведення.

³ Щодо проблеми авторства літургії Напередосвячених дарів див.: *Туркомяк Р.* Літургія Передшесвячених дарів в Українській Церкві. – Львів, 2002. – С. 7–8.

⁴ *Сапунов Б.В.* Книга в России в XI–XIII вв. – Л., 1978. – С. 66.

⁵ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. – М., 1984.

⁶ ІР НБУВ, колекція уривків, № 2.

⁷ *Розов Н.Н.* Русские Служебники и Требники // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1976. – Вып. 2, ч. 2. – С. 314–339; *Дмитрієвский А.* Службы круга седмичнаго и годичнаго и чинопослѣдованія таинствъ // Богослуженіе въ русской церкви въ XVI вѣкѣ. – Казань, 1884 – Ч. 1; *Каратыгин И.* Обор некоторых особенностей в чинопослѣдованиях рукописных Требников, принадлежащих библиотеке С-Петербургской духовной академии // Христианское чтение. – СПб., 1877. – Кн. 1/2.

⁸ *Каратыгин И.* Обор некоторых особенностей в чинопослѣдованиях рукописных Требников, принадлежащих библиотеке С.-Петербургской духовной академии // Христианское чтение. – СПб., 1877. – Кн. 1, 2. – С. 441.

⁹ Далі – ЛНБ.

¹⁰ Далі – НМЛ.

¹¹ ЛНБ, Ф. 77, оп. 1, далі – АСП.

¹² ЛНБ, Ф. 3, далі – МВ.

¹³ ЛНБ, МВ 20, арк. 1.

¹⁴ ЛНБ, МВ 11, арк. 79 зв.–84 зв.

¹⁵ ЛНБ, АСП 145, арк. 37.

¹⁶ Див.: *Briquet Ch. M.* Les Filigranes Dictionnaire historique des Marques du Papier des Leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Paris, Londres, Leipzig, Amsterdam, Rome, Madrid, Geneve, 1907. – № 13576 – 1526 p. (НМЛ, Рк. 964); *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Atlasas. – Vilnius, 1967 – № 3680 – 1553 p. (НМЛ, Рк. 1129); № 3698 – 1561 p. (ЛНБ, МВ 26); *Mareş Al.* Filigranele hîrtiei întrebuintate în eşarile Române în secolul al XVI-lea.– Bucureşti, 1987 – № 337 – 1523 p. (НМЛ, Рк. 964); № 360 – 1558 p. (ЛНБ, МВ 26); № 371 – 1574–1581 pp. (ЛНБ, АСП 433); № 369 – 1579 p. (ЛНБ, МВ 17); № 386 – 1599 p. (ЛНБ, АСП 132), № 382, 383 – 1594 p. (ЛНБ, МВ 47); № 345, 356 – 1549, 1557 pp. (НМЛ, Рк. 1129); № 376, 377 – 1579 p. (Рк. 1338).

¹⁷ Подіб. до *Mareş Al.* Filigranele hîrtiei întrebuintate în țările Române în secolul al XVI-lea.– Bucureşti, 1987 – № 1490 – 1552 p.

¹⁸ Там само, № 1038 – 1554–1557 pp.

¹⁹ Подіб. до *Briquet C. M.* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des Leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Paris, Londres, Leipzig, Amsterdam, Rome, Madrid, Geneve, 1907 – № 4854 – 1564 p.

²⁰ Див. *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Atlasas. – Vilnius, 1967 – № 1479 – 1514 p.

²¹ Подіб. до *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Atlasas. – Vilnius, 1967 – № 787 – 1526–1527 pp.; *Badecki K.* Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382–1600 r. – Lwów, 1928 – № 36 – 1527–1536 pp.

²² *Badecki K.* Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382–1600 r. – Lwów, 1928. – № 71 – 1565–1572 pp.

²³ *Арранц М.* Таинства Византийского Евхология // Избранные сочинения по литургике. – Рим; М., 2003. – Т. 1.

²⁴ ЛНБ, АСП 132, МВ 11; НМЛ, Рк. 1229.